

Роздуми над книжкою

ПРОЗА ГЕНІЯ, АБО РОМАН ОПОРУ ЛІНИ КОСТЕНКО

КОСТЕНКО Л. Записки українського самашедшого / Л.Костенко. –

К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с. – (Перлини сучасної літератури).

Роман «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко, що вийшов наприкінці 2010 р., буквально збурило свідомість українського читача, про що свідчать і переповнені зали на зустрічах із письменницею, і миттєвий розпродаж десятків тисяч примірників твору, й активне критичне обговорення у фахових виданнях та ЗМІ. Своє присутнє, зовсім неритуальне критичне слово про роман уже сказали В.Базилевський, І.Дзюба, В.Панченко, Д.Дроздовський та чимало інших авторів, які висловили низку цікавих спостережень, окреслили важливі аналітичні контексти й простимулювали зацікавлення читача. Справді, попри незначні суперечності та фактичні неточності, переважно пов'язані з тим, що це перший прозовий твір Л.Костенко після багаторічного тайм-ауту, до того ж написаний від імені молодого чоловіка-програміста, цей роман і повертає почуття власної гідності, і демонструє цікавий симбіоз літератури та журналістики, і є виявом глибокого філософського мислення авторки, й виражає та утврджує українську свободу, і свідчить про беззаперечний літературний та громадянський успіх письменниці. Маємо надію, що цей твір допоможе світові поглянути на себе та нашу батьківщину українськими очима. Додамо, очима сутнісно українськими, неспотвореними страхом, комплексами чи деструктивними стереотипами, бо унікальна поетична творчість Ліни Костенко вже давно самоствердила її в новітній історії української культури як генія, що, на думку герменевтів, є найвищим виявом буття великого письменника. Геній – це той герольд істини, «голос народу» (Т.Карлайл), який, за визначенням самої письменниці, «виозить з бруду цей потворний час».

Однак далеко не кожен у сучасній Україні готовий до гідного діалогу з великим письменником. З'явилися публікації, в яких критику підмінено банальним критиканством, і тому твір, звичайно ж, без належних у таких випадках доказів, проголошено малохудожнім, ідеологізованим памфлетом, «засобом пропаганди», «згустком консервативної свідомості», що містить суб'єктивні закиди й обвинувачення сучасникам, «замішані на ксенофобії, гомофобії та сексизмі». Авторку ж урочисто і вельми коректно звинуватили у «змаразматінні». Що ж, це не перший в історії пострадянської України випадок паплюження автора (письменника, вченого, публіциста, політолога) за його принципово націоцентричну позицію. Однак не перестає дивувати, що цей агресивний неповажний тон обирають люди, які закликають до тотального постмодерного толерування «іншого», і таки проявляють дивовижний лібералізм, щоправда, переважно до різних антихристиянських й антиукраїнських дій та ідей.

Причина такого необ'єктивного прочитання «Записок...» очевидна: у романі одним із важливих тематичних блоків є осмислення сучасного антимилицтва, передусім нігілістичних антилітературних течій. Ось лише деякі міркування протагоніста: «Речники порожнечі приколоються в епітажі» (с. 105), «Це вже навіть не епітажна література, а блювотина» (с. 106), «А що, читати теперішніх пофігістів? <...> Чи тих биндюжників слова, що допінгують свою нездарність цинізмом? Чи тих потасканих німфеток, що все вивертають свій «тілесний низ»?» (с. 115), сучасна література – «заслинене матюками плюгавство» (с. 153), «Відливають на все. На батька, на матір, на літературу, на історію. Сміються до гикавки над самим словом «патріотизм»» (с. 287) та ін. Сказане героєм добре показує політичну сутність постмодерного та авангардного неоцинізму, тексти якого передусім перейняті пропагандою прозахідної неоліберальної ідеології, ідеології «воєнного гуманізму» (Н.Хомський) та кривавого глобалізму. Тож усе закономірно: «пофігісти і матюкальнички» (с. 24), творці «генітальної літератури» (В.Панченко) миттю впізнали себе, озлобились і, за влучним спостереженням сучасного критика, «виширились на Поета» (Д.Дроздовський). Проглядається й елемент заздрості. Чомусь же масові тиражі та повні зали не в них – таких модних, нетенденційних, суперестетичних, непатріархальних... Тож притомним тлумаченням твору ображений лемент із каламутних «хвиль антилітератури» (В.Базилевський) навряд чи потрібно вважати.

У цьому розмислі хочу звернути увагу лише на кілька основних думок роману. Що впадає в око на змістовому рівні твору? Насамперед докладно описані характери, які роблять твір живим, полегшують естетичну ідентифікацію та диференціацію, активізують співтворчість читача. Усі вони – дружина героя зі спалахами феміністичного протесту та патріотичного сарказму, принциповий батько-шістдесятник, друзі (цинік Лев, друг-емігрант із Каліфорнії), мати – народна артистка, що вже давно у кращому зі світів, теща як утілення народно-селянського буття, син, що виростає під потужним впливом вулиці та комп'ютера, сусіди (бандити, бізнесмени, гламурні жінки, інтелігентні пенсіонери) та ін. – становлять систему персонажів роману. У центрі цієї системи – головний герой, молодий чоловік-програміст, емоційні роздуми якого у щоденнику і вибудовують своєрідний сюжетний каркас «діаріюшу людства», України та життя власної родини з 2000 по 2004 р. З погляду пострадянського обивателя, він божевільний, «самашедший», хоч, як твердить сам на початку твору, «завжди був нормальною людиною» (с. 5).

Оскільки події в романі лише накреслені, основний акцент робиться на емоційних роздумах, переживаннях безіменного протагоніста, зображенні його світовідчуття і світорозуміння, варто вести мову про ліро-епічний твір. Причому епічне (історичне) в будові роману підпорядковується ліричному (переживанням, відчуттям). Серед потоку емоційного розмірковування («записок») можна знайти цілу симфонію проблемно-тематичних течій (етичну, метафізичну, естетичну, релігійну, культурологічну, екологічну, педагогічну, кримінальну, соціально-економічну та ін.), однак домінує, на мій погляд, кілька ліній глибинного й водночас украй актуального політико-філософського значення.

Це потужно артикульоване письменником-мислителем значення з'являється практично на кожній сторінці роману. Наприклад, воно прямо озивається до нас, коли йдеться про продовження лінгвоциду – вбивства української мови: «У всіх країнах мови як мови, інструмент спілкування, у нас це фактор відчуження. Глуха ворожість оточує нашу мову, навіть тепер, у нашій власній державі. Ми вже як нацменшина, кожне мурло тебе може образити» (с. 22, 23), про невирішеність глобальної проблеми денационалізації українців: «Мені допекло приниження, ця одвічна дискримінація нації» (с. 118) або «...нація – це теж я. А якщо в цій нації є антинація, то прошу не плутати» (с. 161), про «квазідемократію», що підміняє реальне народовладдя: «У нас тепер така свобода, наче сміттепровід прорвало. Свобода хамства, свобода невігластва, свобода ненависті до України. Все, що є нищого й зловорожого, вигрівається під сонцем нашої демократії» (с. 130), про новітню антинаціональну лжееліту, касту «товаришів-шевальє»: «Україною правлять люди, які її не люблять і яка їм чужа» (с. 130) та ін.

На вищий суспільно-світоглядний рівень ці міркування переходять, коли заходить мова про полемічне, інколи саркастичне, нищівне зображення двох загрозливих для існування українського світу (і не лише українського) ідеологій, що зумовлюють тривання абсурдних для незалежної держави денационалізуючих процесів. Перша система ідей стосується російського імперіалізму в різних його іпостасях. Найчастіше в романі говориться про червоних «совкових» реваншистів – різноманітні москвофільсько-антидержавні сили комуністичного типу, блокування, з якими антикучмівських опозиціонерів викликає в героя вмотивоване неприйняття: «Неприродне поєднання комуністичних, червоних, з національними. Вперше в Україні така політична ідилія: об'єдналися ліві й праві, сірі, білі й волохаті...» (с. 33) або: «Ще б мені не вистачало крокувати під червоними прапорами. <...> Не вірю я в такі альянси» (с. 79). Лейтмотивом у романі є зображення антихристиянської та українофобської суті УПЦ МП як частини РПЦ (у такому ракурсі московське православ'я тлумачив ще Т.Шевченко), котра проводить хресний хід проти приїзду Папи Римського: «Щось у цьому є нелюдське і не-Боже» (с. 132) чи єдина з усіх українських конфесій виступає проти повсталого народу на Майдані: «...вона проти. Сидить у нашій стародавній Лаврі – і проти» (с. 399).

Нічого дивного, адже й образ сучасної «демократичної» Росії визначається «невиліковною хворо-

бою» – імперським мисленням, що, як відзначає протагоніст, унеможливує її діалог зі світом та розбудову нормального внутрішнього життя країни: «Можна собі уявити московського патріарха, щоб він вибачився перед народами, які зазнали від Росії кривд? Можна собі уявити Росію, що визнала б свої провини і покалася? За репресії, за депортації, за Голодомор? <...> Та, зрештою, перед своїм власним народом – за переслідування найдостойніших своїх громадян, за руйнування храмів, за всіх тих убитих хлопців у її неоголошених війнах» (с. 128). Тому смішно й непереконливо виглядають для героя типово мультикультурні спроби патріотів-демократів об'єднати в межах одного, начебто «українського» суспільства принципово не поєднані суспільні групи: «Яка може бути єдність на такій Голгофі? І де вони бачили розбрат? Роз-брат, це коли між братами. А хіба ці люди, що запустили пазури в Україну, нам брати? Віками її розпинають, штрикають у груди, перевіряють, чи ще жива, чи здригнеться? Віддеріть їх від тіла нації і відкиньте чимдалі, отоді й буде єдність» (с. 339, 340).

Іншою виразно поневолюючою ідеологією міжнародного масштабу в романі виступає офіційна політична доктрина західного світу – ліберальна демократія, неолібералізм, яка теж не без успіху утверджується в Україні, щоправда, вже іншими «п'ятими колонами». І йдеться у цьому разі не лише про її бездуховні культурно-соціальні аспекти: одностатеві шлюби (пропаганда гомосексуалізму взагалі), жлобська маскультура, поширення порнографії, нав'язування чужорідних свят (дехристиянізовані Геловін, день Святого Валентина), вульгарна мода чи, наприклад, утвердження секс-революції та феміністичної ідеології: «Хай живе свобода інстинктів! Жінки прагли рівності – вони її мають. <...> Свобода, рівність і бл...во! – такий парафраз охлократії. Естетика нуворишів. Диктат грошових мішків» (с. 284, 285), а й про політико-економічний вимір ліберальної демократії.

Героя обурюють криваві імперські війни, розв'язані демоліберальними режимами США та їх союзників (серед яких волею безвідповідальної влади опинилася й Україна!) в Афганістані та Іраці. Несправедливість і фальшивість ліберальних владних систем: «...куди ж вони ведуть людей і народи?!» (с. 322) – протагоніст викриває безпомилково. Ось 20 березня 2003 р. здійснюється агресія проти Іраку і водночас на Заході починаються протести проти цієї війни. Протестантів «в ім'я демократії розганяють кийками і сльозогінним газом» (с. 274), – сумно іронізує персонаж. Глибоко усвідомлюючи проблеми і біди своєї батьківщини, він здатний зрозуміти біль і страждання різних народів: «Життя світу – це теж і моє життя» (с. 337). Та він не просто рішуче осуджує імперські війни давніх та новітніх демократизаторів та «цивілізаторів», тих, що «покоління за поколіннями посилають на війни молодих, здорових і гарних, а самі, як пінгвіни, розкладаються на самітах та фуршеттах» (с. 318), він ще й осмислює ідейні причини цих міждержавних протистоянь. Одна з найголовніших – в універсалізмі, світоглядній позиції, що вважає цінності певної культури чи політичної ідеології (та ж демократія

чи права людини) універсальними, найкращими, а це начебто дозволяє силоміць нав'язувати їх іншим націям. Герой пропонує щось протилежне: «...час уже зрозуміти, що на земній кулі є люди, викроєні інакше, ніж ми. І не лізти до них зі своїм лекалом. Ну, і вони ж нехай не лізуть до нас зі своїм» (с. 310).

Персонаж Л.Костенко логічно пов'язує імперські війни з економічним виміром західного неолібералізму – глобалізацією. Протагоніст погоджується з думкою своєї дружини, що «уся ця глобалізація – новітній Вавилон» (с. 303), що термін цей придуманий Воландом (сатаною), на що вказують і «спутні» поняття – «новий світопорядок, золотий мільярд»: «А що за світопорядок, хто його запроваджує? Хто визначатиме цей золотий мільярд? А не золотий, отже, відбракують? За якими критеріями, за яким правом? Хто ті гросмейстери, що переставляють фігурки на шахівниці планети Земля?» (с. 315, 316).

Таким чином, вільний, незашорений імперськими ідеологіями критичний розум протагоніста дає змогу йому помітити найголовнішу проблему, котра унеможлиблює розвиток України, діагностувати її головну політичну хворобу – бездержавність. Мислячій людині неможливо зробити інший висновок. Її просто оточують реалії й образи, що засвідчують брак держави як колективно-національного прихистку, дому, політичної націотворчої системи. України в Україні нема – «нам же її підмінили» (с. 9). Класичний для нашої культури, ще шевченківський символ держави – хата – відсутній, тому «ми бездомні у своєму домі, ми безпритульні у своїй країні» (с. 177). Лев говорить про «міраж незалежності» (с. 256), герой – про загальнонаціональну катастрофу, про те, що «знов посилають Україну під укис» (с. 270), що «Україну таки докотили до прірви» (с. 327). Так конкретизуються обриси абсурду, в якому живе нація: «Де в Україні наш український світ?!» (с. 353). Протагоніст діагностує точно і, що прикметно, саме в найістотнішому аспекті. Оскільки йдеться про брак держави не як якоїсь утопічної структури – «ліберальної», «демократичної», «правової», «соціальної», «мультикультурної», «європейської» тощо, а про брак передусім національного дому, української України. Тому йому прикро, що «державу свою цей народ не може й досі побудувати» (с. 155). Його мучить питання: чи «за таку волю», «за таку державність» полягли українські герої (с. 241)? Аналізуючи події, він знову переконується, що нашу «Незалежність украли» (с. 357), що держава у нас «не своя. Ми ж її передоручили будувати чужим. От вони й будують чужу, не нашу, антиукраїнську Україну» (с. 14).

Що ж це за «антиукраїнська Україна»? Для героя – це країна в ситуації внутрішньої окупації, в ситуації залежності уже не від зовнішніх, а від внутрішніх поневоловачів, але з тими самими вбивчими наслідками. «Для чого їй (Україні. – П.Л.), цікаво, була Незалежність? Щоб потрапити у нову залежність, вже не лише від чужих падлюк, а й від своїх власних негідників?» (с. 128) – риторично запитує протагоніст. Так, Україна потрапляє під залізну п'яту «олігархату» (с. 288), опиняється в ситуації «страшної помсти імперії» – «лукавої, найпідступнішої форми несвободи, одягнутої в національну символіку, за-

цитькану національним пафосом, вдекоровану атрибутами демократії» (с. 130).

Юридично українська держава існує, фактично ж – це політичний міф, обман, муляж. Зате надійною реальністю стає зображення України без національної державності, України-неоколонії, України як резервації. Створення резервації для корінного народу – мета будь-якого поневоловача, і саме цей образ стає одним із домінуючих у романі. Розмірковування протагоніста звучать як вирок усім тим політичним та культурним лідерам нації, які з кінця 1980-х скеровували український народ на боротьбу за що завгодно, тільки не за свою державу: «...ми душимось у резервації» (с. 94), «...тепер почуваємось у своїй державі, як меншина у резервації» (с. 353), «Україна – це резервація для українців. Жоден українець не почувається своїм у своїй державі» (с. 23).

Але герой Л.Костенко не лише осмислює стан речей, він ще й пропонує вихід із, здавалося б, безвихідної неоколоніальної ситуації. Бо хоча, як підкреслює на зустрічах із читачами письменниця, її протагоніст «не з тих, хто міг би боротися», «він рефлектуючий інтелігент», та все ж цей персонаж «не з тих, хто живогіє». Він схильний до боротьби, він підтримує боротьбу і він, зрештою, уже на Майдані у 2004-му бореться. Бо саме політична боротьба – єдиний шлях до подолання режиму внутрішньої окупації. Тому персонажа обурює те, що в ситуації, коли в українців «відняли Батьківщину» «ніхто ні за що не бореться» (с. 95), він безжально критикує своє квієтичне покоління: «...ми, ублюдочні катастрофісти своїх особистих драм, сипонули урозтіч по світах, або сидимо тут, скніємо, чекаємо, поки нам усміхнеться доля» (с. 192), його непокоїть «самороззброєння» української армії (с. 138), він не сприймає ідей меншовартісного політичного всепрощення: «Чи можливо простити все і всім?» (с. 215), переконує, що відмова від боротьби поглиблює «комплекс поразки» (с. 296), що це не зовсім добре, коли лише могили великих українців стають «окопами», коли лише «мертві... тримають лінію оборони» (с. 352), бо перемоги можна, коли «лінію фронту національного порятунку тримають живі» (с. 79).

Протагоніст переконаний, що «знову треба боротися» (с. 327), а в неозвученій відповіді на батькове слушне спостереження: «Бачиш... коли Україна поневолена, змучена, але бореться, то вона є. А коли вона ось така ніби вільна, ніби незалежна, а насправді невизначена, хистка, компромісна, то вона вже не спроможна бути» (с. 296). Не випадково зринає шевченківська алюзія: «Борітеся – поборете». Боротьба тлумачиться як фундаментальний екзистенціал – основний спосіб національного буття в ситуації поневолення. Ідеться передусім про буття окремої людини, зокрема мужчины: «мужчина формується не тоді, коли затуляється щитом, а тоді, коли піднімає меч» (с. 125). Тому героя Костенко дуже тішить поява протестного Майдану, Майдану як «всенародного Руху Опору» (с. 390).

Але який саме опір і боротьбу він утверджує? Важко не зауважити, що попри певну еклєктичність і суперечливість, іноді й політичну наївність (як-от страх розповісти синові про героїв Крут – хай, мовляв, грається (с. 193), чи початкове захоплення

лідерами антикучмівської опозиції), протагоніст усе-таки у своїх рефлексіях схиляється до класичного українського націоналізму шевченківського зразка, щоправда, в дещо стихійній формі. Ідеться про тип суспільної свідомості, що базується на національній ідеї, про тип ідеології, яка, за Ентоні Смітом, «ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розвитку»¹. Водночас, як можна висувати, протагоніст Л.Костенко своїми розмірковуваннями утврджує похідний від націоцентричного світогляду національно-екзистенційний тип мислення, який чітко започаткував у своїй поезії Т.Шевченко і який можна визначити як спосіб мислення «в категоріях захисту, утвердження і розвитку нації»².

До націоналізму герой завжди ставиться позитивно. Він чітко відокремлює його від імперіалізму, шовінізму, расизму, неонацизму, ксенофобії тощо. Протагоніст не раз висловлює підтримку заарештованим націоналістам за події 9 березня-«мартобря» 2001 р. (с. 101, 257), засуджує совкову владу, не здатну вшанувати «своїх же українських хлопців, що боролися зразу проти двох нелюдських систем» (с. 215), він, зрештою, реабілітує саме це поняття у «постлюдському» суспільстві: «Є слово, залишене йому (суспільству. – П.І.) у спадок від радянської влади, слово-заклинання, слово-прокляття, слово-тавро: націоналіст» (с. 259).

На відміну від деяких ліберальних аналітиків, які дотепер переконані у шкідливості будь-якої ідеології, протагоніст розуміє, що «державу ж треба будувати з підмурівка» (с. 94), а в нас – «стільки депутатів і партій, патріотів і лідерів, а ні засад, ні цінностей, ні ідеології» (с. 191). У «важкому», постколоніальному суспільстві – «конгломераті націй і антинацій, звиклих до стагнацій і профанацій, дискримінацій і асиміляцій» – «нема спільного серця», а значить – «нема спільних цінностей». Тому «яка може бути спільна національна ідея, – запитує протагоніст, – у суспільстві, за суттю своєю антинаціональному?» (с. 231). Спільною, об'єднавчою може бути лише ідея боротьби за свою державу, власне, українська ідея. Але й тут українці зі своєю державотворчою боротьбою викликають роздратування, і не лише в Росії, а й у ліберальної, глобалізованої Європи. «Пізно ми заходилися будувати свою державу, – іронізує герой. – Європа об'єднується, ми знов не такі. Сепаратисти, націоналісти, самостійники. Випадаємо з концепції “історично обґрунтованої інтеграції Європи”» (с. 120).

Але мислення і почуття героя закорінені не в тому чи іншому універсалізмі, а в національній ідеї, ідеї державності української нації, ідеї справжньої національної свободи. Тому протагоніст пропонує не будь-яку боротьбу, не щось часткове (змагання за пенсії, мову чи вільну пресу) аби неосманілене (як бунт), а боротьбу за все – цілеспрямоване й тотальне національно-визвольне протистояння, державотворчий «фронт». І це добре видно наприкінці роману, де зображено чітко неприйняття зміни «ду-

ху Майдану», який починався саме як масовий «Рух Опору». Спочатку, коли «леді Ю» закликає до радикальних дій проти «злочинної влади», і цей заклик підтримує дружина героя, сам він виступає за те, щоб «усе було в правовому полі» (с. 397).

Однак згодом його настрої змінюється, революційна свідомість поглиблюється, він постійно іронізує з «вишуканої революції», «толерантної», «елегантної», «ввічливої», «революції усмішок»: «...в нас тільки обіцяють «бандитам тюрми». Якщо, звичайно, не знайдуть з ними консенсусу» (с. 402). Національний пафос Майдану змінюється контрреволюційними тональностями: змовкають героїчні стрільцькі та народні пісні, мовкне українська естрада («Плач Єремії»), «зникає дух опору, пафос протистояння, саркастичний національний бурлеск», натомість лейтмотивом стає радянська пісенька про «оранжевое небо». Герой знову іронізує: «А що вона російська, то ми ж не якісь націоналісти, ми прихильні до всіх народів. Ми добрі, ми великодушні, ми коли перемаємо – даємо перемоги себе» (с. 405). Недовіра до помаранчевих лідерів зростає – і ось кульмінація контрреволюції: знову бере гору компроміс із антидержавними, антинаціональними силами: «Угинають нашого лідера на компроміс. <...> ...він іде на поступки, він капітулює. Ми на Майдані, а він уже серед них. Серед тих, кого називав злочинною владою» (с. 413). Очікуваної національної революції не сталося. Але дух національного опору залишився, бо «це не їхня перемога, а наша», бо це був «наш День Гніву» (с. 414).

Багато в чому схожі аспекти осмислення постколоніальної ситуації в контексті зображення влади як режиму внутрішнього поневолення українців дала ціла низка сучасних авторів різних поколінь: П.Скунць, М.Матіос, Б.Олійник, П.Вольвач, О.Ульяненко, І.Павлюк, сестри Тельнюк, Б.Томенчук та ін., однак, здається, саме в романі Л.Костенко найбільш чітко й масштабно дано діагноз сучасному українському суспільству, зображено світовий контекст і вказано продуктивні шляхи виходу з катастрофічної ситуації. Події у творі завершуються 2004 роком, але ситуація року 2011 – систематичне переслідування представників опозиційних партій та активістів громадських організацій, масові політичні арешти молодих патріотів із «Тризуба» та «Свободи», допити і залякування підприємців, учених, журналістів, новітня русифікація вищої та середньої школи, тотальне зубожіння народу та ін. – викликає почуття жалю. Шкода, що цей украї актуальний та глибокий політико-філософський твір не було видано раніше. Можливо, тоді ми уникли б багатьох помилок, а держава Україна перестала б нарешті бути українською «резервацією». Проте і тепер варто подякувати авторці за перерване багатолітнє мовчання, за чудовий подарунок українському читачеві – роман опору, за те, що кожним своїм словом «вивозить з бруду цей потворний час», бо, як слушно писав П.Скунць, «...сьогодні Україна – Ліна»³.

Петро ІВАНИШИН,

*доктор філологічних наук, професор,
Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова*

¹ С м і т Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е.Сміт ; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2004. – С. 16.

² І в а н и ш и н В. Непрочитаний Шевченко / В.Іванишин. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2001. – С. 9.

³ С к у н ц ь П. Твори / П.Скунць. – Ужгород : Гражда, 2007. – Кн. I. – С. 153.